

EENZAAM IN PSALMEN

Als een vogel op het dak

Over eenzaamheid in Psalmen

Piet Schelling

Tijdens het Internationaal Kamermuziekfestival onlangs in Den Haag was ik op weg naar een concertuitvoering in de Paleiskerk. Ik passeerde het bronzen beeld van koningin Wilhelmina. Op de wand naast het beeld las ik de woorden 'Eenzaam maar niet alleen'. Even later was ik getuige van de uitvoering van Scherzo uit 'Frei aber einsam' van Johannes Brahms. Een muziekstuk dat Brahms samen met Schumann en Dietrich componeerde voor de violist Joseph Joachim. De muziek brengt de hoorder in aanraking met de eenzaamheid van de violist.

Een beeld en een muziekstuk, twee verbeeldingen van eenzaamheid. Bedoelen beide hetzelfde? Wat bedoelen we als we onszelf of een ander als eenzaam typeren? Wat kenmerkt de mens die eenzaam is?

Waar zijn de eenzamen? Uit onderzoek blijkt dat ongeveer een miljoen Nederlanders gevoelens van eenzaamheid kennen. Wie zijn dat? Behoor ik ook tot die groep?, vraag ik me af, want mij overkomt ook weleens een gevoel van eenzaamheid zonder dat ik daar echt onder lijd. Dat de redactie me heeft gevraagd of ik wil schrijven over de eenzame in Psalmen, veronderstelt dat de eenzame zich in dat bijbelboek ophoudt. Klopt dat? Zo ja, wat laat hij zien?

Reden tot klagen

Het bijbels Hebreeuws kent nauwelijks woorden voor eenzaamheid, eenzaam zijn en eenzame. Het woord *jachid* heeft naast de betekenissen 'alleen, enige' een paar keer de betekenis 'eenzaam, eenzame' (Ps. 25:6 en 68:7). Dat wil niet zeggen dat de eenzame mens in de Bijbel ontbreekt. Alleen, hij laat zich doorgaans slechts indirect zien.

Ellendige situaties roepen eenzaamheid op. In de Psalmen zien we dat meer dan eens. Wie als vreemdeling leeft of vervreemd is van zijn omgeving, heeft veelal last van eenzaamheid. Degene wiens leven wordt beheerst door angst en die zich hulpeloos weet, staat alleen. Bij personen die merken dat anderen zich negatief uitlaten over hen, ebt het gemeenschapsgevoel genadeloos weg. Dergelijke personages komen herhaaldelijk in beeld in het psalmenboek. En waar JHWH subject is van werkwoorden als vergeten, verlaten, niet gedenken, zich niet meer bekommeren om, zich verbergen, afwezig zijn, ver weg zijn – daar ervaart de gelovige hevige pijn van eenzaamheid.

De meeste gedichten waarin die situaties aandacht krijgen, typeren we als individuele klaagliederen. De vrome klaagt over wat hij ondergaat, over de pijn van zijn bestaan. Zijn omstandigheden zijn niet om uit en vol te houden. De ellende die hem overkomt, maakt hem eenzaam.

Verlatenheid en verbondenheid

Het thema verlatenheid speelt in Psalmen een aanzienlijke rol. Verlatenheid is een relationeel begrip. Zij veronderstelt eerdere verbondenheid. De verbinding is nu verbroken, partijen gaan uit elkaar. De een vertrekt, de ander blijft achter. De eenzame mens wordt grondig onderuitgehaald, want de kern van mens-zijn is leven in verbondenheid, met mensen, met God. In het uur dat deze verbondenheid als vaakwerk breekt, spoelt de grond onder de voeten weg.

Verlatenheid impliceert het ontbreken van nabijheid, steun, verbondenheid. Uitingen daarvan kunnen zijn 'vergeten worden', 'verstoten of verworpen zijn', 'verbergen'. Het eerste houdt in: onbelangrijk zijn, niet meetellen, niet gezien en gehoord worden (Ps. 31:13); het tweede wijst op de tragiek van diepgaand afstand nemen (Ps. 71:9-19); het derde benadrukt de onzichtbaarheid van de ander met wie eerst verbondenheid werd gedeeld (Ps. 27:9).

Enkele ervaringen van eenzaamheid zullen we in het vervolg in beeld brengen. Door de klager naderbij te komen en toe te laten, gaan we wellicht begrijpen wat iemand tot eenzaamheid brengt en wat die eenzaamheid teweegbrengt. Vermoedelijk zijn we daarvoor beter in staat de hedendaagse eenzame te herkennen en erkennen. Herkenning en erkenning zijn nodig om ruimte voor nabijheid te creëren. Het proces van bijbellezen omvat niet enkel het verstaanbaar maken van de oude tekst, maar heeft als heilzame uitloper ook het begrijpen van de eigen context.

Verlaten door mensen

Mensen, zo laten enkele psalmen horen, zijn in staat muren te metselen tussen henzelf en anderen. Zo diep soms dat de achterblijvers angstig verdwalen in zichzelf en wegwijnen in eenzaamheid. Een enkele keer heeft het ervan weg dat de mens die zijn eenzame bestaan bezingt, zich onmogelijk heeft

Eenzaamheid is een gevoel, een emotie. De psalmdichters schrikken er niet voor terug emoties te beschrijven. Zij hebben de moed zich te openen voor wat zij zien, ondergaan en waarop zij hopen. Ook het spreken over de eenzaamheid schuwen zij niet. De vraag is: hoe ontstaat eenzaamheid in hun leven en wat doet dat met hen?

Dr. P. Schelling is emeritus predikant en lid van de redactieraad van Interpretatie. Hij werkt momenteel aan een boek over Job.

gemaakt bij anderen. Iemand kan ook eenzaamheid over zich afroepen. Door zijn gedrag, dat hem doet vervreemden van de omgeving. De reactie van terugtrekking door de omgeving wordt nu en dan ingegeven door geloofsopvattingen, want er zijn theologische concepten die mensen in bepaalde omstandigheden buitensluiten.

In psalm 38 brengt de auteur de eenzame treffend in beeld. Die voelt zich allerellendigst. Hij vecht met zichzelf. Met zijn schuld – niet alles was even zuiver in zijn leven. Met zijn angst – hij is grondig veront-rust over wat komen gaat. Met afwezigheid van uitzicht – er wenkt geen enkel perspectief. Hij is er ziek van geworden. Zijn geest en lijf willen niet meer. Zijn rug is kromgetrokken, hij is geestelijk uitgeput. Niets is meer heel aan hem, van binnen kwijnt hij weg, van buiten is hij zwaar geschonden.

Het gevolg is dat iedereen afstand van hem neemt. Zelfs zijn geliefden trekken zich terug en zijn verwanten staan op grote afstand. Reacties die hem in het isolement brengen.

Is er niemand die naar hem omziet? Ja, iemand. Ondanks alle tegenslagen hoopt hij op de Ene wiens naam Aanwezige betekent. Die hoop ontlokt de roep: verlaat me niet, wees nooit ver weg, kom me te hulp (de verzen 22-23)!

In psalm 27 is de volgorde omgekeerd: eerst horen we de bede van de eenzame tot de Aanwezige hem nabij te zijn en hem niet te verlaten; dan volgt de tegengestelde constatering dat zijn vader en moeder hem verlaten hebben (de verzen 8-10). Onduidelijk is wat die verlatenheid door zijn ouders precies inhoudt. Doelt hij op het verplicht verlaten van het ouderlijk huis toen hij de volwassen leeftijd had bereikt? Of willen ze niet meer omgaan met hem omdat hij in hun ogen een afvallige is? Of gaat het om een uiting van groot vertrouwen in JHWH, dat hij hier zegt: zelfs als mijn vader en moeder mij verlaten, JHWH blijft aanwezig in mijn leven? Of verlaat hij hen en hoopt hij onderdak bij God te vinden? We weten het niet. Wel weten we, gelet op de context en het kleurrijke woordgebruik, dat hij eenzaam is; de verhouding met zijn ouders is daarvan een onderdeel.

Zijn vertrouwen in de Aanwezige houdt hem echter op de been. Bij Hem, zo gelooft hij met de traditie, zal hij thuishomen, want 'God doet de eenzamen in zijn huis wonen' (Ps. 68:7).

Verlaten door de hemel

Niet alleen mensen laten medeschepselen in verlatenheid achter. Ook God. Althans, dat is de ervaring van enkele psalmisten. Zij zien God uit hun leven verdwijnen. Zij weten dat, omdat zij hem eerder als aanwezig in hun leven ervoeren.

Godverlatenheid geldt als een diepingrijpende ervaring, het allerergste wat volgens de dichters de

mens kan overkomen. Immers, de Eeuwige is de laatste grond onder hun voeten en nu spoelt die grond onder hen vandaan. De verlatenheid schuurt pijnlijk langs de ziel en geeft ruimte aan eenzaamheid. De vromen huiveren dat verlatenheid hen in de tang zal nemen. Vandaar smekende oproepen tot God hen niet in de steek te laten.

De ene dichter roept tot de hemel hem niet te verlaten (*azav* in Ps. 119:8), de andere bidt de ellendige niet te vergeten (*sjakach* in Ps. 31:13), weer een ander schreeuwt hem niet te verwerpen (*sjalach* in Ps. 51:13), een vierde vraagt God niet op afstand te blijven (*rachaaq* in Ps. 71:12). Verlaten en vergeten zijn, verworpen worden, ver weg zijn – het duidt de complexiteit en veelzijdigheid van eenzaamheid. En binnen elk van deze begrippen lichten weer tal van andere betekenisfacetten op.

Eenzame vogel

Er zijn weinig psalmen die een gemoedstoestand zo beeldrijk onder woorden brengen als psalm 102. Met het indringende 'hoor mijn gebed' opent de auteur zijn lied, waarmee hij meteen blootlegt waar het hem om te doen is, namelijk dat God hem hóórt. Het is een opening die typerend is voor liederen waarin het subject – individu of collectief – zijn nood klaagt (zie Ps. 61; 64; 77; 80; 86). Wat deze mens overkomt, is veel, te veel. Luisterend naar zijn 'verhaal' mompelt je: God moet wel een botterik zijn als hij ongevoelig blijft voor het geklaag. Wat is er gaande?

Hij zingt over zijn dagen die verdwijnen als rook – beeld van leegte. Over zijn beenderen die in brand staan – beeld van onrust en angst. Over zijn hart dat is geslagen – beeld van moedeloosheid en machteloosheid. Hij vergelijkt zichzelf met een pelikaan en een uil in de woestijn – beeld van verlatenheid en uitsluiting, te meer omdat beide vogels volgens de Tora onrein zijn. Rusteloos is hij, een eenzame vogel op het dak – beeld van grote eenzaamheid. As is zijn brood, tranen zijn drank – beeld van de mens in diepe rouw.

Wie zich zelf zó bezingt, ontbeert elk perspectief. Alle voorwaarden om (voluit) mens te kunnen zijn, zijn weggevallen. Lichamelijk, geestelijk en sociaal is hij een wrak geworden. Samengevat: deze mens heeft niemand naast zich en niemand op wie hij terug kan vallen. En daarmee is gezegd dat hij in een existentiële crisis is gekomen.

Het is overbodig de klager te vragen hoe zijn leven tot een woestijn is geworden, omdat hij uit eigen beweging, als deel van zijn klacht, de oorzaak al aangeeft. Het zijn vijanden die hem dit aandoen (vers 9). Hun houding tegenover hem brengt hem in de woestijn. Toch is dit niet het hele antwoord. Want waarom is hij onderwerp van spot en hoon geworden, waardoor is hij buiten de gemeenschap gekomen? Omdat God

hem verlaten heeft. Althans, dat zeggen de omstanders, en de dichter neigt ernaar hun gelijk te geven; ook al zegt hij niet welke daden in zijn leven Gods woede hebben opgeroepen. We horen hierin de ervaring van Job: de omgeving wijt zijn ellendige situatie aan ongehoorzaamheid aan de Eeuwige. Anders dan Job, die weigert dit te accepteren, lijkt de dichter de oorzaak ook bij zichzelf te leggen.

Toch is hij niet zonder hoop. Halverwege zijn lied klopt hij luid op het gehoorbeen van God, vragend om te luisteren, om zijn goedheid over hem te strooien, zodat er weer gemeenschap ontstaat en de eenzaamheid wordt opgeheven.

De moed om te praten

De psalmdichters die over eenzaamheid aan het woord komen, verhalen van hun persoonlijke ervaring of van die uit hun omgeving. Het zijn doorleefde ervaringen. Zij geven geen afgerond en kloppend verslag dat voor iedereen en altijd geldig is. Zij maken vreselijke dingen mee in hun leven of in dat van hun naasten (volk) en interpreteren die op een persoonlijke manier. Anderen vóór en na hen geven aan dezelfde tegenslagen wellicht een andere interpretatie. Beklemtoont de dichter op het ene moment dat God de integere mens niet zal verlaten (Ps. 37:8, 25), daarvóór heeft hij het uitgeschreeuwd omdat God hem, die nota bene de intentie heeft de Naam van de Eeuwige zingend groot te maken, heeft verlaten (Ps. 22:2, 12).

Eenzaamheid ervaren de dichters in de Psalmen negatief. De keuze voor eenzaamheid als bezinningsperiode of om de stilte te zoeken of tot rust te komen, zoals in onze tijd wel gebeurt, kennen deze

dichters niet. Dat wil niet zeggen dat er – uiteindelijk – uit die eenzaamheid niets positiefs kan voortkomen. Want dat gebeurt in een aantal psalmen. Zo leidt eenzaamheid af en toe tot zelfreflectie en zelfontmoeting. Zij leert de getroffene de wereld met andere ogen te gaan zien of de getroffene vernieuwt zijn houding tot God en mens. Die positieve kant komt als een verrassing, een heilzame bemoeienis van God.

Eenzaamheid is het gevolg van ellende waarin een mens terecht is gekomen. Ellende als ziekte, armoede, verguizing, schuld, goddelijke afwezigheid enzovoorts. Om eenzaamheid te doorbreken is van belang: a) het herkennen en erkennen van eenzaamheid; b) een analyse van de oorzaak van die ellende; c) het delen met mensen en God van wat eenzaamheid teweegbracht; d) het zoeken in het eigen leven en in de traditie naar aanknopingspunten die reden tot hoop geven.

Eens zal de Torarol zich openen

Bij het schrijven van dit artikel moest ik denken aan een schildering van Chagall, 'Eenzaamheid' genaamd. We zien een joodse man, verscholen in zijn gebedsmantel. Zijn hoofd rust vermoeid op zijn rechterhand. De Torarol, in de andere hand, is gesloten, zijn blik is dof. De strijkstok ligt zwijgend op de viool. De koe, links van hem, kijkt met stille blik langs hem heen. In de lucht zweeft een engel, vluchtend voor donkere wolken. Het leven staat stil, weemoed overheerst, somberheid is troef.

We 'weten' dat in de Tora leven ligt verborgen. Ooit zal de rol zich openen opdat dit leven ontlukt. Met minder hoop kunnen de psalmdichters niet.

Foto: Anton Sinke